

СЕКЦІЯ 1 ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

УДК 336.71

Вашків О.П.*кандидат економічних наук,
доцент кафедри економіки підприємств і корпорацій
Тернопільського національного економічного університету*

РЕЙДЕРСТВО ЯК ІНСТИТУЦІЙНА ПАСТКА: МЕХАНІЗМ УТВОРЕННЯ ТА ПОШИРЕННЯ

У статті розглядається рейдерство як інституційна пастка та механізм його виникнення і закріплення в економічній системі. Основу механізму формування рейдерства становлять ефект координації, ефект удосконалення, ефект поєднання, культурна інерція і лобювання. Кожен з ефектів виявляється у зниженні транзакційних витрат у рейдерстві, що й спонукає до поширення цієї інституційної пастки.

Ключові слова: інституційні зміни, інституційна пастка, рейдерство, корупція, транзакційні витрати.

Вашків А.П. РЕЙДЕРСТВО КАК ИНСТИТУЦИОНАЛЬНАЯ ЛОВУШКА: МЕХАНИЗМ ОБРАЗОВАНИЯ И РАСПРОСТРАНЕНИЯ

В статье рассматривается рейдерство как институциональная ловушка и механизмы его возникновения и закрепления в экономической системе. Основу механизма формирования рейдерства составляют эффект координации, эффект усовершенствования, эффект сопряжения, культурная инерция и лоббирование. Каждый эффект проявляется в снижении транзакционных издержек рейдерства, что способствует распространению этой институциональной ловушки.

Ключевые слова: институциональные изменения, институциональная ловушка, рейдерство, коррупция, транзакционные издержки.

Vashkiv O.P. RAIDING AS AN INSTITUTIONAL TRAP: THE MECHANISMS OF EMERGENCE AND CONSOLIDATION

This article discusses the phenomenon of raiding as an institutional trap, the mechanisms of its emergence and consolidation in the economic system. The basis of the formation mechanism of raiding is coordination effect, improving effect, coupling effect, cultural inertia and lobbying. Every effect appears in reducing the transaction costs of raiding, which leads to the spread of institutional traps.

Keywords: institutional changes, institutional trap, raiding, corruption, transaction costs.

Постановка проблеми. Розвиток української економіки від початку 90-х років ХХ ст. супроводжується процесами, що часто не співвідносяться з прогнозованими результатами. Інституційні зміни часто призводили до появи і поширення неочікуваних економічних явищ. Серед них варто виділити таке явище, як інституційна пастка, тобто поява «неефективних, проте стійких інститутів економічних взаємовідносин» [1, с. 11]. Традиційно до інституційних пасток відносять ухилення від податків, тіньову економіку, корупцію, неплатежі, бартер, рейдерство та ін. Серед перелічених інституційних пасток саме рейдерство в сьогоденних умовах становить одну з найбільших загроз для повноцінного розвитку національної економіки. Проте низка проблемних питань, пов'язаних із механізмом формування рейдерства як інституційної пастки, залишаються нині поза увагою науковців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемні питання щодо рейдерства, його виникнення та поширення перебувають у полі зору як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, серед яких: О. Бурбело, С. Васильчак, О. Вашків, О. Вічар, І. Мазур, С. Рамазанова, Д. Фальшовник, О. Юрченко та ін. У контексті нашого дослідження, але стосовно деяких інших аспектів рейдерства, а саме його особливостей, типів та причин виникнення, потрібно виділити праці Ю. Біляка, Д. Зеркалова, Г. Зіммерера, М. Копитко, О. Молдована, С. Молодецького, А. Поди, Л. Яструбецької.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Слід зазначити, що перелічені вище дослідження в царині рейдерства не торкаються питань механізму його виникнення і закріплення в економічній системі.

Саме ці дискусійні питання становлять предмет дослідження у пропонованій статті.

Мета статті полягає у розкритті механізму виникнення рейдерства і його поширення в національній економіці, в основі якого – низка ефектів, кожен з яких у свій спосіб сприяє зниженню транзакційних витрат рейдерів, пов'язаних з їхньою діяльністю. Розуміння цього механізму необхідне в процесі створення дієвої інституційної системи не лише щодо протидії рейдерству, але і його запобігання і викорінення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Формування української економіки протягом останніх двох з половиною десятиліть супроводжувалось і супроводжується процесами, що часто не співвідносяться з прогнозованими результатами. Впроваджені суспільно-політичні та економічні реформи нерідко призводять до неочікуваних інституційних змін та гальмування процесів розвитку через появу і поширення такого явища, як інституційна пастка. Традиційно до інституційних пасток відносять ухилення від податків, тіньову економіку, корупцію, неплатежі, бартер, рейдерство. Кожна з них вимагає свого окремого дослідження, а отже, створення дієвих механізмів для їх обмеження, а то й подолання. Проте сьогодні на тлі вітчизняних економічних реформ із новою силою і в нових формах проступають темні плями інституційних пасток. Цілком очевидним у цьому є й те, що нових обертів і поширення починає набувати рейдерство. «...Груба сила завше була частиною економіки – більшою, ніж нам хотілося б» [2, с. 56], – слушно зауважує Е. Тоффлер, говорячи про це явище, яке притаманне кожній економіці світу без огляду на його реальні масштаби та інтенсивність.

Загалом під поняттям рейдерства розуміють як звичайне і цілком законне поглинання підприємств проти волі їх власників чи керівників, так і силове їх захоплення з метою зміни власника. Іншими словами, рейдерство – це вилучення майна здебільшого на законних підставах чи їх імітації, в основі виникнення яких лежать законодавчі прогалини або системні недоліки функціонування державних інститутів (судової та правоохоронної систем, системи реєстрації юридичних осіб тощо).

На сьогодні в Україні рейдерські дії набули системного характеру, а останні роки характеризуються й посиленням інтенсивності. «Рейдерські атаки здебільшого спрямовані на найприбутковіші підприємства, що суттєво впливає на функціонування окремих галузей та народного господарства загалом, ускладнюють процес захисту прав власності, сприяють зниженню продуктивності праці та є однією з першопричин поширення негативного іміджу України на міжнародній арені, крім того, створюють перешкоди для розвитку малого та середнього бізнесу, гальмують розвиток конкурентного середовища і сприяють монополізації економіки» [3, с. 79]. За оцінками експертів інвестиційних компаній, щорічний обсяг поглинань і злиття становить близько 3 млрд. дол. Із них приблизно 70% мають яскраво виражений рейдерський характер. Симптоматичним є те, що до схем протиправного привласнення підприємств широко залучаються державні та правоохоронні органи, державна виконавча служба, суди [4, с. 80]. Кількість захоплень щорічно сягає до 3 тис. випадків [3, с. 79]. «За підрахунками представників Українського союзу промисловців і підприємців, наразі в країні функціонує 35–50 спеціалізованих рейдерських груп, при цьому щороку втрати для економіки України внаслідок функціонування рейдерства сягають 19,5–64,2 млрд. грн.» [5, с. 240], а рентабельність діяльності рейдерських груп сягає кількості відсотків, результативність – майже 90% [6, с. 263]. Серед таких груп багато й іноземних (російських, казахських та ін.). Найчастіше жертвами рейдерів стають промислові об'єкти (близько 50% усіх випадків), а також об'єкти нерухомості – 30% [7, с. 4].

Виникнення і поширення рейдерства є головною небезпекою у процесі здійснення інституційних змін. Основу механізму його формування в економічній системі, як і кожної інституційної пастки, становлять ефект координації, ефект удосконалення, ефект поєднання, культурна інерція і лобювання [1, с. 9].

Ефект координації у позитивному плані виявляється у зниженні транзакційних витрат економічної системи внаслідок чіткої взаємодії між інститутами, покликаними запобігати і не допускати рейдерських захоплень та поглинань. У більшості європейських країн рейдерство на законодавчому рівні визнається кримінальним злочином, відтак, усі причетні до спроби захоплення чужої власності ризикують опинитися за ґратами терміном до 10 років. «При цьому, оскільки право приватної власності в європейських країнах є майже священним, правоохоронці країн ЄС, намагаючись продемонструвати результативність своєї роботи, приділяють особливу увагу порушенням у цій сфері» [8]. Послідовне дотримання норм антирейдерського законодавства суттєво знижує ймовірність появи та інтенсивність рейдерської активності в європейських країнах.

В Україні ж ефект координації виявляє цілком протилежні тенденції. Так, за дослідженнями Світового економічного форуму, у 2015–2016 рр. Україна посіла 132-ге місце серед 140 обстежених країн за рівнем захисту прав власності [9, с. 355]. Не дивно,

адже поняття рейдерства у вітчизняному законодавстві, як і встановлення відповідальності за здійснення незаконного привласнення об'єктів власності, практично не прописані. Відповідно, негативна дія ефекту координації виявляється у зростанні суспільних транзакційних витрат (утрати від рейдерства) та у зниженні транзакційних витрат рейдерських угруповань. Останнє забезпечується узгодженістю дій усіх ланок рейдерської групи, підтримки і вдосконалення методів і прийомів злиття і поглинання атакованих компаній. Наслідком цього є системний характер рейдерства в Україні. Так, С. Васильчак стверджує, і з цим важко не погодитись, що «...разом з основними учасниками в процесі рейдерства все частіше беруть участь приватні охоронні підприємства, злочинні співтовариства і спеціально сформовані для захоплення агресивні групи, професійні консультанти цього сегменту бізнес-активності, компанії, що спеціалізуються тільки на організації та здійсненні рейдерських захоплень, засоби масової інформації» [11, с. 39].

Ефект удосконалення (як і попередній) може виявлятися і в позитивному плані, і в негативному. Зокрема, позитивний вплив ефекту удосконалення проявляється у зниженні транзакційних витрат економічної системи внаслідок постійного удосконалення інститутів, механізмів, методів та прийомів щодо недопущення і запобігання рейдерській активності. Негативний вплив ефекту удосконалення відображається у зниженні транзакційних витрат рейдерських угруповань за рахунок удосконалення і розширення технологій, форм організації та методів реалізації рейдерських атак.

Як наслідок ефекту удосконалення, рейдери діють останнім часом усе витонченіше. «Якщо раніше за рейдерськими діями простежувалася якась одна компанія, то зараз усе набагато складніше. Сьогодні юридичне забезпечення рейдерських атак забезпечують одні компанії, силові дії – інша структура, судову підтримку забезпечує третя структура» [12].

Усе це є проявом ефекту удосконалення. Згодом він доповнюється ефектом поєднання через появу специфічних форм організації, спотворення документації, взаємоузгодження з тіншовим сектором економіки, корупцією тощо.

Ефект поєднання відстежується у взаємодії нової норми з багатьма або й системою інших норм і правил. Із часом спроба відмовитись від дотримання такої норми зазвичай призводить до певної послідовності інших інституційних змін формального і неформального характеру, оскільки вона виявляється вбудованою в систему інших норм і правил. Такі зміни пов'язані з додатковими витратами (витрати інституційної трансформації), а отже, можуть бути невидними (економічно неефективними).

Стосовно рейдерства ефект поєднання виявляється в кількох взаємопов'язаних аспектах: рейдерська активність сьогодні залишається безкарною з боку держави. В останні роки в Україні жодна компанія чи організація, яка винна у незаконному захопленні власності, не була притягнута хоча б до адміністративної відповідальності. Це при тому, що більшість рейдерських захоплень підприємств мають повний склад кримінального злочину [6, с. 264].

Іншою причиною виникнення й поширення рейдерства є корупція. Так, «Антирейдерський союз підприємців України» зауважує, що окремі представники державних органів не лише не перешкоджають рейдерам, а й фактично виконують їх замовлення [13, с. 144]. Ефект поєднання тут є цілком очевидним.

В Україні і надалі бізнес не є відокремленим від політики, а недосконалість судової влади та корумпованість органів виконавчої влади є головними умовами підкріплення рейдерських дій (наприклад, постанови та рішення судів, які реалізуються за допомогою органів виконавчої влади та забезпечуються підтримкою правоохоронних органів) [14, с. 82].

Періодична повторюваність і тривалий характер дотримання норми перетворює її у стереотип поведінки. Відтак, у поведінці економічного агента простежується певна інерційність дій, що викликає ще один ефект – ефект культурної інерції.

Культурна інерція розглядається як небажання економічних агентів змінювати стереотипи поведінки. У контексті розглядуваного питання це виявляється, по-перше, у правовому нігілізмі, що сформувався в суспільстві; по-друге, у недостатньому висвітленні у ЗМІ проблем, пов'язаних із рейдерством; по-третє, у відсутності активної позиції громадянського суспільства щодо його протидії рейдерству [14, с. 82].

Культурна інерція, як і попередньо розглянуті ефекти, сприяє закріпленню норми в суспільних відносинах. У процесі закріплення норми транзакційні витрати і витрати інституційної трансформації змінюються у протилежних напрямках. За зміни норми витрати інституційної трансформації розподіляються між економічними агентами нерівномірно. Наслідком цього, а також культурної інерції і невизначеності величини витрат інституційної трансформації може бути виникнення групи протидії, що чинить перешкоди впровадженню нормам [1, с. 10]. Така інституційна інерційність є своєрідною захисною реакцією системи на впроваджені інституційні зміни. Культурна інерція у такій системі призводитиме до того, що як позитивні, так і негативні зміни можуть супроводжуватися кумулятивним ефектом унаслідок закріплення порівняно неефективних інститутів. Останні визначатимуть характер взаємодіючих економічних агентів, не даючи змоги створювати в таких взаємодіях сигнали щодо доцільності зміни існуючої ситуації. Рейдерські угруповання, яким вигідно дотримуватись неефективних норм і правил, утворюють групу лобіювання цих норм і правил. Так, В. Мамутов звертає увагу на шокуючі факти нормативно-правового лобіювання інтересів рейдерів. На його переконливу думку, у вищих ешелонах законодавчої влади створюється законодавство, сформоване для полегшення рейдерських схем привласнення чужого майна. Науковець безпосередньо підкреслює факт «переходу рейдерства зі стадії захоплення окремих об'єктів у стадію захоплення всього правового поля у сфері економіки» [11, с. 39].

Результатом дії ефектів координації, вдосконалення, поєднання, культурної інерції і лобіювання є те, що рейдерство як інституційна пастка набуло в Україні системного характеру і є серйозною перешкодою на шляху повноцінного розвитку її економіки. «Подолання сил інституційної пастки на рівні підприємства, фірми чи будь-якого іншого економічного агента є процесом доволі складним і неоднозначним. Він повинен безпосередньо вписуватись у відповідні інституційні зміни, що реалізуються на макроекономічному рівні, і бути доволі мотивованим» [15, с. 122]. І хоча в Україні для боротьби з незаконним рейдерством діють Міжвідомча комісія з питань протидії протиправному поглинанню та захопленню підприємств при КМУ, Антирейдерський союз під-

приємств України (ще з 2007 р.), питання ефективної протидії рейдерству і ліквідації його як економічної пастки перебувають лише на етапі становлення.

Висновки. Аналіз дискусійних питань щодо інституціоналізації рейдерства в Україні, зокрема його виникнення, розвитку та поширення, дає змогу дійти висновку, що це явище, як і інші інституційні пастки, базується на конкретному механізмі. Основу цього механізму формують ефект координації, ефект удосконалення, ефект поєднання, культурна інерція та лобіювання, кожен з яких в особливий спосіб сприяє зниженню транзакційних витрат у рейдерстві. Розуміння цього механізму необхідне в процесі створення дієвої інституційної системи, зорієнтованої не лише на протидію рейдерству, але й на його запобігання і викорінення. Отже, перспектива подальших наукових досліджень лежить у площині таких інституційних змін, які б дали змогу знищити механізм формування інституційних пасток і рейдерства зокрема.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Полтерович В.М. Институциональные ловушки и экономические реформы / В.М. Полтерович. – М. : ЦЭМИ РАН и РЭШ, 1999. – 37 с.
2. Тоффлер Е. Нова парадигма влади. Знання, багатство, сила / Е. Тоффлер ; пер. з англ. Н. Бурдукової. – К. : АКТА, 2003. – 688 с.
3. Копитко М.І. Рейдерство як проблема для функціонування бізнесу в Україні / М.І. Копитко // Вісник ОНУ ім. І.І. Мечникова. – 2013. – Т. 18. – Вип. 4/2. – С. 78–81.
4. Мазур І.І. Детинізація економіки як пріоритет економічної безпеки України / І.І. Мазур // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 3. – С. 76–83.
5. Яструбецька Л.С. Аналіз особливостей злиття та поглинання підприємств в Україні / Л.С. Яструбецька, М.М. Яремик // Науковий вісник НЛТУ України. – 2015. – Вип. 25.7. – С. 239–245.
6. Васильчак С.В. Рейдерство та його вплив на фінансово-економічну безпеку підприємства / С.В. Васильчак, Е.О. Вашкеба // Науковий вісник НЛТУ України. – 2009. – Вип. 19.112. – С. 261–268.
7. Вівчар О.І. Перманентна генерація розвитку рейдерства в контексті деструктивних явищ / О.І. Вівчар [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dspace.tneu.edu.ua/bitstream/316497/1247/1/24.pdf>.
8. Молдован О. Умови для бізнесу: ТОП – 7 відмінностей ЄС від України / О. Молдован // Forbes-Україна. – 5.02.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://forbes.ua/ua/nation/1364622-umovi-dlya-biznesu-top-7-vidminnostej-es-vid-ukrayini>.
9. The Global Competitiveness Report 2015-2016 // World Economic Forum [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.weforum.com.
10. Вашків, О.П. Підприємство як суб'єкт і об'єкт інституційної пастки / О.П. Вашків, А.К. Пода // Вісник Тернопільського національного економічного університету. – 2010. – № 4. – С. 98–110.
11. Економічна безпека підприємства в умовах рейдерських загроз: [колективна монографія] / О.А. Бурбело [та ін.] ; за наук. ред. О.А. Бурбело, С.К. Рамазанова. – Северодонецьк : СНУ ім. В. Даля, 2015. – 285 с.
12. Антирейдерський союз підприємств стурбований активізацією казахських рейдерських структур в Україні // Новини України від 9 липня 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ua.proua.com/news/2009/07/09/134357.html>.
13. Фальшовник Д. Рейдерство як різновид протидії законній господарській діяльності / Д. Фальшовник // Національний юридичний журнал: теорія і практика. – 2014. – № 6. – С. 142–145.
14. Юрченко О.М. Рейдерство в Україні / О.М. Юрченко // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2012 – № 2. – С. 80–87.
15. Вашків О.П. Шляхи та перешкоди виходу з інституційних пасток / О.П. Вашків // Регіональна економіка та проблеми муніципального розвитку : зб. мат. Міжнародної науково-практичної конференції : у 2-х ч. Ч. 2. – К. : Київський економічний науковий центр, 2014. – С. 122–124.